

Е.В. Мамонтова,
к.політ.н., доц., докторант ОРІДУ НАДУ

СОЦІАЛЬНА РОЛЬ ДЕРЖАВИ В КОНТЕКСТІ ТЕОРІЇ СОЦІАЛЬНОГО ОБМІНУ

На основі аналізу здобутків теорії соціального обміну П. Блау та Дж. Хоманса визначено соціальну роль держави. Висвітлено специфіку інтеграційної, арбітражної та контрольної місії держави в умовах формування медіа-суспільства.

Ключові слова: теорія соціального обміну, соціальна взаємодія, соціально-політичний арбітраж, держава-арбітр.

Держава є одним із найважливіших інститутів будь-якого суспільства, що формувалася і вдосконалювалася разом із розвитком цивілізації. Навіть сьогодні, коли формуються загальносвітові економічний, інформаційний та культурний простори, а місце та роль держави значно змінюються, її адекватного замітника не знайдено. Не випадково на межі тисячоліть, коли речовинно-предметний світ індустріального суспільства перетворюється на глобальне комунікативне середовище, питання перегляду традиційної структури внутрішніх та зовнішніх функцій держави, збереження державного суверенітету, адаптації національних держав до вимог часу все більше привертає увагу дослідників. У роботах Д. Белла, З. Бжезинського, Дж. Гелбрейта, А. Дергачова, В. Іноземцева, М. Кастельса, Дж. Нейсбіта, О. Неклесси, А. Панаріна, Д. Тапскотта, Е. Тоффлера, Ф. Уєбстера, Ф. Фукуями, С. Хантінгтона та інших розглядаються економічні, соціальні, геополітичні, ідеологічні, комунікаційні аспекти цих проблем.

Специфіка державотворчого процесу в Україні, яка полягає в необхідності створення національної держави в той час, коли поглиблюється загальносвітова тенденція нівелювання держави як суб'єкта управління, висуває перед вітчизняною гуманітарною наукою, зокрема перед галуззю державного управління, завдання пошуку нових форм і методів регулювання на державному рівні та спрямування суспільно-політичних процесів у конструктивне русло. Ґрунтовний внесок у теоретичне осмислення означених

проблем зробили В. Авер'янов, В. Бакуменко, В. Князєв, П. Надолішний, І. Надольний, Н. Нижник, А. Пойченко, Г. Почепцов, С. Саханенко, В. Скуратівський, В. Цветков та ін.

Політичні зрушення, що відбуваються в Україні, їхні економічні, соціальні й геополітичні наслідки виводять у число тих, що потребують невідкладного вирішення у практичній площині, завдання створення високоефективної демократичної системи державного управління. Бо тільки за умов виходу з системної кризи та стабілізації внутрішньополітичної ситуації можна забезпечити конкурентоспроможність країни у глобальних економічних, геополітичних та культурно-ідеологічних змаганнях.

Враховуючи те, що проблема адекватності політичної системи національним інтересам та зовнішньополітичним викликам не лише управлінська, аналіз причин, прогнозування наслідків та розроблення можливих механізмів подолання системної політичної кризи в Україні та адаптації країни до вимог глобального інформаційного світу вимагає звернення до дослідницького арсеналу всіх галузей соціального знання.

Однією з наукових течій, що надає можливість визначити природу та зміст, отже й виявити закономірності та передбачити варіанти моделей структурування суспільно-владних відносин у постіндустріальному суспільстві, є теорія соціального обміну.

Мета цієї статті полягає в тому, щоб на основі аналізу підходів щодо визначення механізмів соціальної взаємодії (зокрема, механізму символізації), розроблених у межах теорії соціального обміну, висвітлити соціальну роль держави та дослідити її специфіку в інформаційному суспільстві.

У класичному розумінні держава є інститутом, сутність функціонування якого полягає в забезпеченні загальних інтересів. Як універсальна організація суспільства держава покликана вирішувати суспільно значущі справи, управляти всіма сферами соціального життя з урахуванням інтересів усіх громадян. Саме соціальна природа держави

зумовлює її місце та роль у житті суспільства.

Так у забезпеченні цілісності суспільства через узгодження спільних інтересів проявляється інтеграційна роль держави. Вона полягає в державній централізованій політиці об'єднання суспільства з неоднорідними політичними та економічними інтересами, та спрямування суспільства на реалізацію загальнозначущих цілей.

Специфікою держави виступає її місія соціально-політичного арбітра в суспільстві, яка зумовлюється різноспрямованістю індивідуальних та групових інтересів. Саме на державу покладено завдання зі встановлення загальних правил розподілу соціальних цінностей та доступу до ресурсів. При цьому держава-арбітр не просто спостерігає за розподілом цінностей та ресурсів у суспільстві, але й наділена правами та повноваженнями втручатися в цей розподіл та коригувати його з урахуванням соціальної справедливості й стабільності в інтересах суспільства в цілому. Особливість соціально-політичного арбітражу держави полягає в тому, що він здійснюється як контроль від імені всього суспільства, в інтересах самого суспільства. У цьому розумінні держава є соціально нейтральним інститутом та повинна протистояти будь-якому впливу та нейтралізує його спроби з боку певних осіб та груп.

Реалізація арбітражної діяльності держави вимагає звернення до силових методів вирішення протиріч, що забезпечується легітимним правом держави на застосування примусу. При цьому легалізоване насильство здійснюється від імені всього суспільства та застосовується по відношенню до тих осіб та організацій, які порушують законодавчо встановлені правила поведінки.

Таким чином, згідно із загальноприйнятим підходом, соціальна роль держави проявляється в її інтеграційній, арбітражній та контрольній діяльності [1, с. 110 – 112].

Однак становлення інформаційного суспільства та пов'язані з цим процеси медіатизації та символізації соціального простору, вимагають від

держави задля успішної реалізації її соціальної ролі, розширення діапазону технологій управління. Пов'язані з суспільними відносинами та інститутами, що їх регулюють, сучасні соціальні технології зміщують акцент від різноманітних історично апробованих форм примусу (прямого тиску, пропаганди, маніпуляцій тощо) до управління на основі наукового осмислення конкретних механізмів функціонування та розвитку суспільства з урахуванням складного переплетіння матеріальних, духовних, політичних, правових, національно-етнічних, соціально-культурних та інших чинників [2, с. 180].

Однією з наукових течій, що зумовила якісне оновлення соціальних технологій у ХХ ст., стала теорія соціального обміну (далі – ТСО).

У широкому розумінні ТСО є цілим напрямком у соціальному знанні (соціології, соціальній антропології, соціальній психології, політології, економіці), у межах якого сутність соціального життя визначається як обмін різноманітними типами діяльності. У свою чергу, будь-яка діяльність розглядається, у специфічному для означених дисциплін ключі, як обмін будь-чого на щось в актах соціальної взаємодії з метою задоволення потреб та інтересів соціальних суб'єктів (як одномірних соціалізованих індивідів, так і соціальних спільнот та інститутів).

Теорія соціального обміну пройшла досить тривалий шлях розвитку, перетинаючись у певні періоди становлення з ідеями від утилітаризму, прагматизму, антропологізму.

Так, у межах економічного та етичного утилітаризму було закріплено принцип оцінки явищ згідно з їхньою корисністю та вигідністю як засобів для досягнення певної мети. Згідно з економічною версією ТСО, розробленою А. Смітом, людина раціонально прагне максимально збільшити сукупність своїх матеріальних благ у процесах ринкового обміну. Така “економічна людина” примушена постійно калькулювати максималізацію вигід та мінімалізацію витрат у ситуації коли в конкретних економічних ситуаціях її особисті цілі та інтереси протистоять цілям та інтересам інших індивідів. А узгодження

(баланс) цих атомарних інтересів відбувається на макроекономічному рівні через безперервну та незриму роботу ринку.

В етичній версії утилітаризму І. Бентама та Дж. Миля поведінка людини трактується через її природне прагнення до отримання задоволення та уникнення страждань. Етична антитеза “добро – зло” визначається утилітаризмом як “насолада – страждання”. Звідси ідеальною державою є така, в якій задоволення значно перевищують страждання. Уведений І. Бентамом принцип “якомога більше щастя для якомога більшої кількості людей”, де щастя розуміється як задоволення, стає загальною метою усіх утилітаристів, попри певні розбіжності в поглядах.

Переосмислені прагматизмом Ч. Пірса та У. Джеймса утилітаристські погляди на механізми соціальної взаємодії, які приводяться в дію принципом задоволення, стали відправною точкою розвитку теорії соціального обміну.

Поряд із цим наукові уявлення щодо природи та мотивів соціального обміну значно поширила соціальна антропологія. Відштовхуючись від аналізу базових процесів у традиційних суспільствах, провідні представники антропологічного напрямку соціології виявили низку закономірностей, що виникають у відносинах обміну. А саме: у суспільстві існує складна система мотивацій обмінів; обміни прагнуть до інституціалізації та закріплення в культурних зразках та моделях; такі інституціалізації обмінів відіграють організаційну роль у соціальних структурах; позиції, статуси та ролі в обмінах ведуть до процесів соціальної диференціації та ієрархізації; значну частину обмінів складають символічні інтеракції (взаємодії), які формують та закріплюють існуючі типи соціальності; обмін переважно відбувається всередині соціальних груп та від їхнього імені у складних ціннісно-нормативно організованих соціальних структурах; характер обмінів залежить від цінності того ресурсу, що розподіляється в них, та від норм взаємодії, що регулюють обмінні стосунки.

Таким чином, згідно з антропологічною версією теорії соціального обміну, баланс соціальних (індивідуальних та групових) інтересів може бути

досягнуто лише на кінцевому етапі обоюдних (прямих) та односторонніх (опосередкованих) обмінів, через безперервний та нерозривний обмінний ланцюг і лише у визначеній соціальній цілісності.

Поєднання базових принципів утилітаризму, методів прагматизму з висновками соціальної антропології дозволило виокремити з загального масиву досліджень соціальної взаємодії новий науковий напрямок. Фундаторами теорії соціального обміну було запропоновано замінити розроблені у межах прагматизму концепти “користь” (“вигода” та “витрати”) “втрати” на відповідні – “винагорода” та “покарання”. Цей крок надав можливість в межах нової теорії обговорювати проблеми мотивації соціального обміну та його окремих актів, а також принципи вибору тих чи інших стратегій поведінки.

Таким чином, вдалося поєднати вихідні положення прагматизму щодо раціональності поведінки учасників та базовості для формування соціальної реальності відносин обміну з визнанням того, що кінцевою метою соціальної взаємодії є отримання “винагород” та запобігання “покаранням”. А це, на нашу думку, потребує перегляду змісту та форм прояву соціальної ролі держави як інтегратора, арбітра та контролера соціальних відносин.

Спираючись на відправні положення теорії, її провідні представники зосередили увагу на вирішенні низки завдань: аналіз механізмів розподілу влади, взаємодії груп соціальних інститутів; урахування фактора соціокультурної пам’яті, введення концептів “ланцюги обміну”, “мережі обміну”, “продуктивний обмін” тощо. Незважаючи на схожість підходів до вивчення механізмів конституювання соціального простору, провідні представники школи запропонували власні версії теорії соціального обміну.

Так, американський дослідник Пітер Мікаель Блау в низці робіт обстоює положення щодо визначної ролі ціннісно-нормативних зразків у сучасних соціальних процесах. На його думку, будь-яка соціальна взаємодія є обміном чогось на щось. А базисними в соціально-культурній динаміці слід вважати акти обміну цілеспрямованого зусилля-дії на стимули (користь,

вигоду та нагороду). Дослідник зазначає, що обмін – це певний тип асоціації індивідів. Межі такого обміну визначають очікування можливих та сприйнятливих винагород, що є в наявності та що поділяються учасниками взаємодії.

У цілому погоджуючись з біхевіористськими визначеннями того, що зв'язок між кінцевими ланками ланцюга “стимул – реакція” забезпечується владними відносинами, Блау тлумачить останні як встановлення легітимної монополії на винагороду, при тому, що ця монополія організаційно оформлюється як ранги – статуси.

Для легітимації влади необхідна система цінностей та норм, яка відповідає таким критеріям: вона повинна бути конституювана культурою, поділятися всіма учасниками соціального обміну і, водночас, бути виведеною поза його межі.

Макроструктури, що виникають із мереж обміну, знову виконують регулятивні та організаційні функції, санкціонуючись нормативно-інституціональними цінностями культури, і, водночас, санкціонують сформований розподіл ресурсів та забезпечують гарантії “винагороди” (“виплати”). Варіативність та різноспрямованість ланцюгів обміну постійно ставлять їхніх учасників у ситуацію вибору. Це призводить, з одного боку, до рангової (статусної) ієрархізації, а з іншого – до безперервного породження конфліктів у мережах соціального обміну. Саме у зв'язку з цим, на нашу думку, посилюється роль держави.

Відштовхуючись від висновків вченого, можна припустити, що на рівні стосунків “держава – людина” такий обмін регулюється механізмом номінації, на яку встановлюється державна монополія. А відносини обміну в площині “держава – суспільство” структуруються за лінією “влада – опозиція”. Їхня специфіка полягає в тому, що певна частка конфліктів не долається безпосередньо на мікрорівні соціуму. Це пов'язано з появою аутсайдерів, для яких усе більше звужуються можливості участі та прийняття ними рішень в обмінних мережах, що існують, а також виникненням сил,

опозиційних до сформованого соціального порядку. На наш погляд, це вимагає від держави під час політичних змагань посилити роль інтегратора та соціального арбітра.

Взаємозалежність дії та стимулу, її підпорядкування певним законам дозволяє долати більшість соціальних конфліктів у наступних актах обміну.

Усього П.М. Блау виводить сім законів соціального обміну, перші чотири з яких зачіпають індивідуальний рівень та описують безпосередні взаємозалежності дії та стимулу. Останні три вводять “надіндивідуальні” характеристики обміну. Через специфіку предмета нашого дослідження зосередимо увагу саме на такій групі законів:

- закон прагнення сталих відносин до норми “справедливого обміну”;
- закон залежності між силою влади соціальних груп та нормами справедливості, а також між рівнем відхилення від норм;
- закономірності встановлення балансів між різноманітними обмінними ланцюгами або мережами.

Таким чином, інтерпретуючи висновки вченого в контексті технологій соціального управління, можна відзначити, що знання та дотримання цих законів дозволяє державі через непрямий опосередкований вплив здійснювати свою соціальну роль, спрямовуючи конфлікти в конструктивне русло.

На відміну від П.М. Блау, який в основу соціального обміну поклав принципи, що задають модель економічної поведінки, другий класик ТСО Джорж Каспар Хоманс запропонував свій варіант теорії, в якому було зміщено акценти в бік біхевіористського підходу.

Хоманс відмовився від запропонованого Блау поняття соціальних структур, замінивши їх поняттям “субкультури обміну”. Соціальну поведінку Хоманс розглядав як обмін матеріальними та нематеріальними цінностями. Під останніми він розумів знаки підтримки, похвали, пошани, престижу тощо. Стабільність та якість соціальних зв’язків і відносин залежать від рівня та якості обміну. Визначивши, що такій процес здійснення впливу має

тенденцію до забезпечення рівноваги або балансу між обмінами, Хоманс вводить поняття альтернативних моделей поведінки, які співвідносяться в ситуаціях вибору з варіаціями витрат при реалізації кожної з них.

Поведінка структурується на двох рівнях: у безпосередньо особистих стосунках та в межах нормативно-ціннісних структур.

На першому, субінституціональному рівні відносини обміну задаються та пояснюються психологією учасників. Комбінаторика п'яти основних причин обміну, запозичена Хомансом у теоретиків біхевіоризму, – успіху (чим частіше досягається успіх, тим частіше повторюється дія, що привела до нього), стимулу (ефективний стимул викликає повторення дії), цінності (значущість досягнутого результату стимулює нову дію), насичення / голодування (чим більше нагород, тим більше прагнення до дії), агресії / похвали (зростання агресивності залежно від неотримання очікуваних нагород) – дозволяє передбачити емпірично верифіковані типи ситуацій обміну та спрогнозувати їхню кількість.

Однак ця схема описує ситуацію, коли соціальні відносини мають симетричний (за лінією “індивід – індивід”) характер. У реальних умовах обміни відбуваються у переважній більшості на інституційному рівні. Зокрема, це стосується його асиметричних проявів, таких явищ, як влада, насильство, нерівність. А це потребує дещо інших підходів до визначення. Хоманс робить спробу ввести до класичного біхевіористського списку принципів обміну нові дефініції. Наприклад, для роз'яснення механізму влади та насильства в суспільстві він пропонує ввести принцип найменшого інтересу (той, хто найменше зацікавлений у конкретному результаті, отримує більшу свободу рук – тобто можливість диктувати свої умови іншим). Феномен соціальної нерівності автор роз'яснює через принцип дистрибутивної справедливості (оптимум: нагорода відповідає витратам).

Найбільш цінним для нас є визначення Хоменсом суті технологій соціального обміну через мотив, який є фактором посередництва в біхевіористській схемі “стимул – реакція”.

Таким чином, знайомство із закономірностями соціальних відносин, виявлених у межах теорії соціального обміну, дозволяє задіяти технології управління, спрямовані на реалізацію соціальної ролі держави. Посідаючи місце в мережах соціального обміну, перетворюючись на їхнього активного актора, держава, через офіційну номінацію, кодифікацію, через формування параметрів системи стимулів, нагород, заохочень і виведення їх у площину символічних значень, отримує колосальні важелі впливу та контролю.

Звертаючись до арсеналу технологій символізації, держава набуває можливості реалізації своїх інтересів на новому більш опосередкованому рівні. При цьому варто зауважити, що символічний вплив може здійснюватися як на інституційному (через політичні, економічні, культурно-освітні організації), так і на віртуальному рівнях. В останньому разі суб'єкт управління легітимує свою владу через створення та контроль образів та через найменування явищ. Як зазначив Х. Данкан, “той, хто створює та контролює імена, контролює наше життя... Ми можемо взяти владу силою, однак наша поведінка визначається саме образами, що використовуються в повсякденній комунікації, і той, хто контролює створення та розповсюдження цих образів, контролює суспільство” [3, с. 33].

Наприкінці варто зазначити, що соціальна роль держави, яка полягає в тому, щоб, віддзеркалюючи, принаймні хоча б формально, спільну волю усіх громадян, здійснювати цілеспрямований, організаційний та регулятивний вплив на все суспільство в цілому, в умовах становлення інформаційного суспільства значно посилюється. А це потребує оновлення арсеналу методів та інструментів її реалізації з урахуванням усіх факторів сучасного суспільного розвитку, зокрема фактора символізації соціально-політичних процесів.

Список використаних джерел

1. Государственное управление: основы теории и организации / Под ред. В.А. Козбаненко. – М.: Статут, 2000. – 912 с.
2. Державне управління: Слов.-довід. / Уклад.: В.Д. Бакуменко (кер. твор. кол.). – К.: Вид-во УАДУ, 2002. – 228 с.
3. *Duncan H.D. Symbols in Society.* – N.-Y.: Oxford University Press, 1968.

Mamontova E.V. The social role of state in the context of the Social change theory.

In the article on the basis of analyses of activity of the Social change` theory by P. Blau and J. Homans the social role of state is defined. The specific of integrations, arbiters and controls mission of state in the situation of media society-formation is showed.

Key words: theory of social exchange, social intercommunication, socio-political arbitration, state-arbiter.

Мамонтова Э.В. Социальная роль государства в контексте теории социального обмена.

На основе анализа достижений теории социального обмена П. Блау и Дж. Хоменса определена социальная роль государства. Освещена специфика интеграционный, арбитражный и контролирующей миссии государства в условиях формирования медиаобщества.

Ключевые слова: теория социального обмена, социальная взаимосвязь, социально-политический арбитраж, государство-арбитр.